

За синкретизма в парадигмата на българския глагол и българо-чешката езикова асиметрия. Част I

Стилиян Стойчев

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

В статията разглеждат се проявленията на синкретизма в парадигмата на българския глагол, които са характерни за аналитичните форми типа *носил/гледал съм/си/(е)/...* и *носел/гледал съм/си/(е)/...*. Предметът на настоящето изследване – свързаните с тези форми явления в българско-чешката езикова асиметрия, а неговата цел – контрастивен анализ на данните български глаголни форми и техните чешки функционални еквиваленти, а също така разработката на алгоритъм за оптимален превод на разглежданите български глаголни форми на чешки език.

The article reviews certain instances of syncretism in the paradigm of the Bulgarian verb, characteristic of analytical forms such as *носил/гледал съм/си/(е)/...* and *носел/гледал съм/си/(е)/...*. The focus falls on Czech-Bulgarian asymmetries in the area of such verb forms established on the basis of contrastive analysis of the Bulgarian forms and their functional equivalents in Czech. An algorithm is proposed for the optimal translation of such Bulgarian forms into Czech.

Key words: Bulgarian, Czech, interlingual asymmetry, syncretism, functional equivalents, resultativity, relativity, conclusivity, renarrativity

Ключови думи: български език, чешки език, междуезикова асиметрия, синкретизъм, функционален еквивалент, резултативност, релативност, конклузивност, преизказност

Увод

Общозвестно е, че А. Теодоров-Балан е наричал българския глагол „слона на българската граматика“ (цит. по Ницолова 1976: 7) и че според предварителни приблизителни пресмятания всеки български глагол от даден вид разполага с около 1500 граматични форми (Пашов 1976: 186). С оглед на това изключително функционално-семантично и формално богатство в парадигмата на българския глагол е логично да очакваме и сравнително висока степен на глаголен синкретизъм или – другояче казано – на системна омонимия в парадигматичните отношения или поли-

функционалност на глаголните форми.¹ В това, разбира се, няма нищо странно – проявите на синкретизъм всъщност са логично следствие от т. нар. асиметричен дуализъм на езиковия знак.² И пак той – асиметричният дуализъм на езиковия знак – е източник на множество прояви на между-езикова асиметрия, особено при близкородствени езици като българския и чешкия.

В рамките на настоящия все пак ограничен по обем текст ще си позволя да разгледам проявите на синкретизъм в парадигмата на българския глагол само при два високочестотни типа глаголни форми, и по-специално при съвременните български аналитични глаголни форми от типа *носил/гледал съм/си/(е)/...* (т.е. със структура *презентс на спомагателния глагол съм + аористно причастие на спрегаемия глагол*) и *носел/гледал съм/си/(е)/...* (т.е. със структура *презентс на спомагателния глагол съм + имперфектно причастие на спрегаемия глагол*), обект на постоянно внимание и многобройни теоретични спорове от страна на българските езиковеди от излизането на първите граматика на българския език до наши дни. Именно въпросните български форми и техните чешки функционални еквиваленти³ са обекти и на настоящото изследване. Негов предмет пък са свързаните с тях прояви на българо-чешка езикова асиметрия, а негова цел – изготвянето на своеобразен алгоритъм за техния максимално адекватен и оптимален превод на чешки.

Нека, например, да разгледаме споменатата по-горе българска форма *гледал съм* и нейните потенциални чешки функционални еквиваленти в някои по-типични контексти:

1) Този филм вече **съм** го гледал поне три пъти. :: Tento film **jsem** už **viděl** / už **mám zhlédnutý** aspoň třikrát.

2) Вчера те излъгах, че вече **съм** гледал филма. :: Včera jsem ti nalhal, že už **jsem** ten film **uviděl** / že už ten film **mám zhlédnutý**.

3) Ще си тръгна, преди да **съм** гледал филма. :: Odejdu, než ten film **uvidím** / než ten film **budu mít zhlédnutý**.

4) Тръгнах си, преди да **съм** гледал филма. :: Odešel jsem, než **jsem** ten film **uviděl** / než **jsem** ten film **měl zhlédnutý**.

¹ В. Цвърчек дефинира понятието синкретизъм като полифункционалност на формата (Цвърчек и кол. 2010: 140–141), а Т. Хосковец – като оморфия, полифункционалност на една единствена форма или системна омонимия специално в парадигматичните отношения (Хосковец 2002: 472).

² Става въпрос за универсалния постулат на С. О. Карцевски, по силата на който означаващото (формата) и означаваното (съдържанието, функцията) са асиметрични и се намират в състояние на неустойчиво равновесие: означаващото се стреми да се слобие с ново съдържание, с нови функции, а означаваното – да бъде изразявано с нови форми (Карцевски 1974: 30).

³ Функционален еквивалент на дадена езикова единица е друга езикова единица, която в системата на контекста изпълнява същата функция, каквато и изходната езикова единица (срв. и Людсканов 1969: 113).

5) Снощи явно **съм гледал** само началото на филма. :: Včera večer **jsem** zřejmě **viděl / jsem** zřejmě **zhlédl** jen začátek filmu.

6) Снощи по това време най-вероятно **съм гледал** телевизия. :: Včera večer **jsem se** touto dobou nejspíš **díval** na televizi.

7) Снощи <казват,> **съм гледал** само началото на филма. :: Včera večer **jsem** prý **viděl / jsem** prý **zhlédl** jen začátek filmu.

8) <Казват,> от сутрин до вечер **съм гледал** телевизия. :: Prý **se** od rána do večera **dívám** na televizi.

9) Снощи по това време <казват,> **съм гледал** телевизия. :: Včera večer **jsem se** prý touto dobou **díval** na televizi.

Биха могли да бъдат приведени и други случаи на употреба на разглежданата форма и те вероятно биха илюстрирали и други нейни чешки функционални еквиваленти, но дори и тези няколко на брой еквивалента показват не само структурно, но и темпорално разнообразие – чешката морфологична категория **време** тук е представена и от трите си грамеми: не само от **претерит** (в примери 1, 2, 4, 5, 6, 7 и 9) и от **презент** (в примери 1, 2 и 8), но дори и от **футур** (в пример 3). Това разнообразие от чешки функционални еквиваленти от своя страна навежда на мисълта, че е абсолютно изключено формите от типа *гледал съм* да бъдат форми на една единствена грамема на една единствена глаголна морфологична категория. Подобна теза е очевидно несъстоятелна⁴, поради което е била и отхвърлена. За разлика от нея тезата за техния синкретичен или полифункционален характер е привличала все повече привърженици сред българските езиковеди и – макар това да е отнело доста време – към настоящия момент по мое мнение тя е съвсем убедително доказана в трудовете на мнозина от тях.

В изследването си изхождам от редица теоретични постановки в основни чешки и български езиковедски трудове, посветени на свързаните с темата морфологични категории на глагола. Невъзможно е да бъдат изброени всички автори, изследвали тази глаголна проблематика, и затова ще си позволя да посоча само онези от тях, чиито научни възгледи бяха за мене изключително инспиративни, като Л. Андрейчин, П. Пашов, Г. Герджиков, И. Куцаров, В. Маровска, Р. Ницолова, Ф. Травничек, В. Шмилауер, Я. Паневова, П. Сгал, К. Хаузенблас и Ф. Щиха.

---

⁴ Ако приложим подобен подход към чешката падежна система, това би довело до абсурдни решения – напр. на никого не му е хрумвало да обедини датив и локатив само заради синкретизма на сингуларните форми на имената от женски род в тези два падежа. Ако пък се съобразим със падежния синкретизъм на съществителните имена от среден род на *-í* в сингуларната парадигма, би трябвало да твърдим, че в чешкия език има само инструментал и неинструментал. Това само доказва още веднъж, че в езиковата система трябва да се държи сметка не само за синтагматичните, но и за парадигматичните отношения.

Така, например, за теоретична база на изследването си считам концепцията на И. Куцаров (Куцаров 1985, 1994, 2007), според която прекалено сложната традиционна българска деветграмемна темпорална категория е разложена на три по-малки и самостоятелни глаголни морфологични категории – на: (1) триграмемната категория **ВРЕМЕ** с грамемите **минало време, сегашно време и бъдеще време**,⁵ (2) двуграмемната категория **ВИД НА ДЕЙСТВИЕТО** с грамемите **результатив** и **нерезультатив** и (3) двуграмемната категория **ТАКСИС** с грамемите **зависим таксис** и **независим таксис**.⁶ Във връзка с последната от тях обаче трябва да отбележа и различното виждане на В. Маровска (Маровска 2005, 2013), според която категорията **ТАКСИС** е триграмемна – с грамемите **независим таксис, свидетелски зависим таксис** и **дистантен зависим таксис**⁷. Пряко свързани с разглежданата проблематика и с обекта на настоящото изследване са също така и две по-нови публикации на И. Куцаров, едната от които е посветена на синкретизма в резултативната, конклузивната и преизказната парадигма на българския глагол (Куцаров 2013), а другата – на индикативния перфект и конклузивния аорист (Куцаров 2015).

За разлика от българското езикознание в чешкото езикознание триграмемността на морфологичната категория **ВРЕМЕ** в съвременния чешки език не е подлагана на съмнение⁸. И ако **темпоралността** е морфологизирана, то **релативността** и **результативността** се изразяват по същество най-вече на синтактично равнище. В граматиките обикновено на т.нар. **основно (базисно)** или **абсолютно време (základní čas)** се противопоставя т.нар. **релативно** или **относително време (relativní или poměrný**

---

⁵ Вместо тях предпочитам да използвам еднословните термини **претерит, презенс и футур**.

⁶ По мое мнение вместо термините **зависим таксис** и **независим таксис** по-подходящи в терминологично отношение названия за таксисните грамемите биха били термините **релатив** и **нерелатив**, не само защото са образувани по характерен за грамемните термини словообразователен модел (срв., например, термини като **результатив, императив, конклузив, актив** и др.под.), но и защото от тях много по-лесно биха могли да се образуват други производни лексикални единици.

⁷ От семантична гледна точка спорните форми най-често изразяват конклузивност или презумптивност и това е аргумент в полза на разглеждането им от И. Куцаров като релативни, но субективно-модални. От формално-структурна гледна точка обаче има и аргументи в подкрепа на решението на В. Маровска за неутралния им в модално отношение характер (за повече подробности вж. Маровска 2013: 293). Самият И. Куцаров оценява положително факта, че В. Маровска за първи път в българистиката предлага място на маркираните с морфемата **-x/и-** свидетелски глаголни словоформи като обособена грамема в парадигмата на българския глагол (Куцаров 2007: 243). Доколкото обаче със свидетелската морфема **-x/и-** са маркирани не само формите на т.нар. свидетелски зависим таксис, но и тези на неговия ориентир – на свидетелския аорист, вероятно трябва да бъде потърсено друго решение.

⁸ След претеризацията на перфекта и елиминирането на аориста, имперфекта и футурум претерити антепретеритът (плюсquamперфектът) всъщност представлява озовал се в изолация периферен архаичен релативен корелат на претерита.

čas), т.е. темпоралните форми могат да имат както нерелативна, така и релативна употреба (Шмилауер 1947: 153; Травничек 1951: 1374–1387; Паневова – Сгал 1971: 140–148; Паневова 2001: 1121–1125; Щиха 2002: 61; Чехова и кол. 2011: 175–178; Щиха и кол. 2013: 432, 437, 882)⁹. Именно това, че в съответната лингвистична литература се говори за отношение между действия, подсказва синтактичната същност на явлението (срв. и Паневова – Сгал 1971: 147; Куцаров 2007: 253; Маровска 2013: 264). Това може би е достатъчно за езици като чешкия, в които релативността не е (вече?) морфологизирана, но не и за езици като българския, притежаващи морфологичен резултатив. При тях по мое мнение е по-подходящо да се говори за отношение на действие или резултат от действие не толкова към друго действие или друг резултат от действие в плана на миналото, колкото към минал ориентационен момент изобщо (той може, но не е задължително да бъде минало действие или минал резултат от действие, изразени с глагол; би могъл да бъде експлициран, например, адвербиално и с отглаголно съществително име, и с наречие). По тази причина подобно на В. Маровска аз също предпочитам дефиницията на таксиса да има по-подчертано морфологичен характер (Маровска 2013: 246). Що се отнася до **резултативността**, то нейните проблеми са познати в чешкото езикознание сравнително отдавна, но въпреки това трудно би могло да се говори за терминологично и още по-малко за концептуално единство (Шимандъл 2000: 70–76; Карлик – Паневова 2002: 377). По традиция в чешкото езикознание за **резултативни** се приемат формациите на глаголите *být* ‘съм’ и *mít* ‘имам’ било то със страдателно причастие на *-n/-t* или с образувано то него прилагателно име на *-n(y)/-t(y)*, обект на изследване в инспиративните и превърнали се вече в класически езиковедски статии на В. Матезиус и К. Хаузенблас (Матезиус 1925, Хаузенблас 1963), а в по-ново време и в монографията на М. Начева-Марванова (Начева-Марванова 2009), било то с образувано от деятелно причастие прилагателно име на *-lŷ* ‘-л’, споменавани в специализираната литература само епизодично (Карлик – Паневова 2002: 377; срв. и Стойчев 2015а, 2015б, 2015в). Последният чешки езиковед, обстойно изследвал чешкия резултатив – макар и главно през призмата на синтаксиса –, е Ф. Щиха (Щиха и кол. 2013: 639–649).

---

⁹ В подобни случаи Р. Ницолова основателно говори за таксисна употреба на глаголните времена в подчинените допълнителни изречения с верба диценди, сентиенди и когитанди в главното изречение (Ницолова 2008: 279, 284, 291, 298, 303, 308). Аз също смятам за по-подходящ в случая термина релативно употребена темпорална грамема (напр., релативно употребен презенс); терминът релативна темпорална грамема (напр., релативен презенс) следва да бъде запазен за грамемите на морфологизирания релатив. Това е особено наложително за езици като българския, в които се наблюдават и двете явления.

Изложение

Но да се върна към обектите на своето изследване и да премина към същинското изложение на проблема. Ще илюстрирам с оригинален български и преводен чешки езиков материал от Паралелния корпус на Чешкия национален корпус (ЧНК-ПК) някои по-типични случаи на употреба на форми от двата типа *носил/гледал съм/си/(е)/...* и *носел/гледал съм/си/(е)/...* и, разглеждайки тяхното съдържание в конкретните случаи, ще се опитам научно да аргументирам избора на един или друг функционален еквивалент при превода им от български на чешки език. По този начин още веднъж ще подкрепя вече доказаната теза за синкретичния или полифункционалния им характер, т.е. това, че те са форми на повече от една грамема на повече от една глаголна морфологична категория. Освен това ще предложи и своеобразен алгоритъм за превод на разглежданите български синкретични аналитични глаголни форми на чешки език.

Презенс на спомагателния глагол *съм* + *л-ово* аористно причастие (форми от типа *носил/гледал съм/си/(е)/...*)

*** 1 ***

1.1 Езиков материал:

(1.1.1.1) Колко **съм** ги **гледал** аз такива картини и портрети! :: **Já už viděl** takových obrazů a podobenek ... [Константинов – БГ];

(1.1.1.2) – Какво ще правиш? – попита Доротея учудено. – Ще ти наловя риба. – Не искам. Не ям риба, **никога не съм яла**. – Аз пък ям! ... Много е вкусна... :: “Co to budeš dělat?” ptala se Dorotea udiveně. “Ulovím ti rybu.” “Já nechci. Já nejím ryby, **nikdy jsem je nejedla**.” [Вежинов – Б];

(1.1.1.3) **Ял** ли **си** пуйка с кисело зеле? :: **Už jsi někdy jedl** krůtu, zapečenou s kyselým zelím? [Калчев – ДвНГ];

(1.1.1.4) Що бой **е ял** бачо ти Кочо! :: Кочо, со ten **dostal** bití! [Талев – ПК];

(1.1.2.1) – **Избрал съм си** – рече Манол. :: “Já **mám vybráno**,” řekl Manol. [Калчев – ДвНГ];

(1.1.2.2) Само дето ще ме разкарват, **не съм си довършил още** купата. :: Jenom mě zbytečně zdržíte, **ještě nemám** seno **skopený**. [Радичков – ГП];

(1.1.2.3) **Оглушали са** от протести, ходатайства, молби за служби в столицата. :: Uši **mají zalehlé** protesty, protekcemi, žadoněním o místa v hlavním městě. [Димитрова – Л];

(1.1.2.4) – Философе, май **си слънчасал!** – възкликва Дара. :: “**Nemáš** náhodou **úpal**, milý Filozofe?” lituje ho Dara. [Димитрова – Л];

(1.1.2.5) Аз не му обръщам внимание, защото **съм свикнал** да ме гледат подозрително. :: Moc na to nedám, **jsem už** na podezřívavé pohledy **zvyklý**. [Калчев – ДвНГ];

(1.1.2.6) – Не подозирах, че **си** толкова **обеднял**. :: “Nevěděla jsem, že **jsi na tom tak zle**.” [Димов – ОД];

(1.1.2.7) Вижте как **са изсъхнали** житата. :: Jen se podívejte, jak **je obilí vyschlé**. [Радичков – ГП];

(1.1.3.1) – Дяволът ли **е застанал** пред входа? :: “To **stojí před stanem d’ábel?**” [Димов – ОД];

(1.1.3.2) – Що **сте се развикали**, вашата майка гяурска, още е нощ вънка! :: “Co tady **hulákáte**, zatracený d’auři, venku je eště noc!” [Талев – ПК].

Анализ:

Приведените в 1.1 примери съдържат следените форми от типа **но-сил/гледал съм/си/е/...**, които без изключение *експлицират обективно сегашен* (т.е. едновременен с изказването) *резултат от действие* и които следователно са форми на модално, таксисно и темпорално немаркираната, но резултативно маркирана грамема **индикативен резултативен презенс** (перфект) на глаголната морфологична категория (по-нататък ГМК) **вид на действието**, употребена в главното ѝ значение. Неин формален показател е комбинираният маркер *аористна морфема + морфема -л- + презенс на спомагателния глагол съм*. Формите на резултативния презенс са корелативни по признака ‘резултативност’ на формите на грамемата нерезултативен презенс от типа *нося/гледам // носиш/гледаш // носи/гледа // ...*

Доста често резултативните форми (в това число и формите на резултативния презенс) биват придружавани от **резултативни оператори** като *вече* или *още*, *винаги (досега)* или *никога (досега)*, което би могло да се приеме като проява на редуваност, но с оглед на сравнително високия им синкретизъм това всъщност е съвсем разбираемо. Макар и твърде разнообразни в структурно отношение, от гледна точка на темпоралността и резултативността чешките функционални еквиваленти на разглежданите форми могат да бъдат обединени в три групи – функционални еквиваленти, оформени или (1) в **индикативен претерит**, който по принцип изразява минало (т.е. предходно спрямо изказването) действие, но е резултативно индиферентен, т.е. при нужда би могъл да имплицира и едновременен с изказването резултат от минало действие (примерите от 1.1.1.1 до 1.1.1.4), или (2) в **индикативен резултативен презенс** (примерите от 1.1.2.1 до 1.1.2.7), или (3) в **индикативен акционален презенс** (примерите 1.1.3.1 и 1.1.3.2), много често в комбинация с **резултативни оператори** като *уж* ‘вече’ и *ještě* ‘още’ и др.

1.2 Езиков материал:

(1.2.1.1) Казах им, че **съм гледал** (срв. *бях гледал*) този филм. :: Řekl jsem jim, že ten film **jsem už viděl**. [Калчев – ДвНГ];

(1.2.1.2) Само шумът на водопроводните тръби в банята ми подсказваше, че вече **е станала** (срв. *беше станала*) и се къпе (срв. *се къпеше*). :: Jen šumění vody v koupelně mi napovědělo, že už **vstala** (срв. *je vzhůru*) a že se koupe. [Вежинов – Б];

(1.2.1.3) Първите дърва изгоряха, турих нови дърва в пещта и като пламнаха хубаво, се качих горе да видя дали тестото вече **е втасало** (срв. *беше втасало*). :: První polena dohořela, strčil jsem do pece další, a když se dobře rozhořela, šel jsem se podívat nahoru, jestli už těsto **vykynulo**. [Радичков – ГП];

(1.2.2.1) Започнах да се мия. Поглеждам (вм. *погледнах*) в стъклото на отворения прозорец и виждам (вм. *видях*), че **съм брадясал** (срв. *бях брадясал*). :: Začal jsem se mýt. Obhlížím se (срв. *obhlédl jsem se*) v tabulce otevřeného okna a zjišťuju (срв. *zjistil jsem*), že **mám pořádné strnisko**. [Калчев – ДвНГ];

(1.2.2.2) Преспанци бяха свикнали да виждат заедно двете млади жени, но къде **са тръгнали** (срв. *бяха тръгнали*) те сега, срещу Василица? :: Přespané si už zvykli vidat obě mladé ženy pospolu, ale kam to **mají namířeno** zrovna dneska, před Novým rokem? [Талев – ПК].

(1.2.3.1) Изведнъж разбирам (вм. *разбрах*), че **съм седнал** (срв. *бях седнал*). :: Najednou si uvědomuju (вм. *jsem si uvědomil*), že **sedím**. [Калчев – ДвНГ].

Анализ:

Тъй като българският резултативен презенс е модално, таксисно и темпорално немаркираната резултативна грамема, в общото си значение той може при определени условия да замества модално, таксисно и/или темпорално маркираните резултативни грамеми.

Така, например, в подчинените изречения в българската част на примерите от 1.2 с верба диценди, скрибенди, реципиенди, сентиенди и когитанди в главното изречение се наблюдава конкуренция между индикативния релативен резултативен презенс от типа *бях/бе(ше)/... носил/гледал* и неговия таксисно немаркиран корелат – **резултативния презенс** – в общото му значение. За разлика от чешкия, в българския език в подобни случаи са възможни и нерелативният, и релативният презенс. Те обаче отразяват две различни гледни точки – нерелативният презенс отразява тази на когнитивния субект, а релативният презенс – на говорещия (вж. и Ницолова 2008: 298). Срв., например, трансформациите: *Вече бях гледал* [индикативен релативен резултативен презенс на глагол от несвършен вид (по-нататък: на ГНВ)] филма. *Казах* [индикативен претерит на глагол от свършен вид (по-нататък: на ГСВ)] ти. :: *Už jsem uviděl* [индикативен претерит на ГСВ] ten film / *Už jsem měl* ten film *zhlédnutí* [индикативен претерит на резултативна конструкция с ГНВ]. *Řekl jsem* [индикативен претерит на ГНВ] ti o tom. → *Казах* [индикативен претерит на

ГСВ] ти, че вече **съм гледал** **Х бях гледал** [релативно употребен индикативен резултативен презенс Х индикативен релативен резултативен презенс на ГНВ] филма. ∴ *Řekl jsem* [индикативен претерит на ГСВ] *tí, že už jsem uviděl* [релативно употребен индикативен претерит на ГСВ] *ten film / že už mám ten film zhlédnutý* [релативно употребен индикативен презенс на резултативна конструкция с ГНВ].

И така, употребените в разглежданите примери аналитични форми *изразяват обективно релативен сегашен* (т.е. едновременен, но не с изказването, а с минал ориентационен момент) *резултат от действие*. Логично е, че в тези случаи съответните чешки функционални еквиваленти са оформени или (1) в релативно и резултативно индиферентния **индикативен претерит** (примерите от 1.2.1.1 до 1.2.1.3), или (2) в релативно употребен **индикативен резултативен презенс** (примери 1.2.2.1 и 1.2.2.2), или (3) в релативно употребен **индикативен акционален презенс** (пример 1.2.3.1), също много често в комбинация с **резултативни, релативни** и/или **темпорални оператори**.

***

1.3 Езиков материал:

(1.3.1.1) – Знаеш много добре, че няма да ни пуснат до Памир, преди да **сме изпълнили** плана за разрядите... ∴ “Víš přece dobře, že nás nepustí na Pamír, dokud nesplníme třídu...” [Димитрова – Л];

(1.3.1.2) – Добре, вървете с мен, ще ви закарам! – казах аз. – Докато **не сте се удавили** в тия създи. ∴ “Tak teda pojed’te se mnou, já vás odvezu,” řekl jsem. “Než se v těch slzách **utopíte**.” [Вежинов – Б];

(1.3.2.1) – Нека се махнем, преди да **са ни разделили**, Джем! – убеждавах го неубедително. ∴ “Musíme utéci, než nás **rozloučí**, Džeme,” přesvědčovala jsem ho nepřesvědčivě. [Мутафчиева – СД];

(1.3.2.1) Няма да тръгне, преди да си **е стегнал** багажа. ∴ Nepojede, dokud **nebude mít sbaleno**. [собствен пример].

Анализ:

За разлика от току-що разглежданите случаи, в българската част на примерите от 1.3.1.1 до 1.3.2.1 е налице характерна за определени подчинени обстоятелствени изречения темпорална неутрализация на индикативния резултативен футур или употреба на неговия темпорално немаркиран корелат – **индикативния резултативен презенс** – в общото му значение. С други думи, в тях следените форми *означават* не сегашен, а *бъдещ* (т.е. следходен спрямо изказването) *резултат от действие*. Тъй като в еквивалентните чешки подчинени изречения не настъпва подобна темпорална неутрализация, то те естествено биват оформени в релативно употребен **индикативен футур** – обикновено в **акционален** (т.е. резултативно индиферентен) футур (примери 1.3.1.1 и 1.3.1.2), в подходящ контекст обаче е възможен и **резултативен футур** (пример 1.3.2.1).

***

1.4 Езиков материал:

(1.4.1.1) Разсмиваме се (вм. *Разсмяхме се*), преди да си **е отворил** устата. :: Smějeme se (вм. *Rozesmáli jsme se*), ještě ani **neotevřel** ústa. [Димитрова – Л];

(1.4.1.2) Ние купувахме своите жени, преди да **сме видели** лицето им. :: My jsme si své ženy kupovali a ani **jsme** předtím **nespatřili** jejich obličej. [Мутафчиева – СД].

(1.4.2.1) Не тръгна, преди да си **е стегнал** багажа. :: Nejel, dokud **neměl sbaleno**. [собствен пример].

Анализ:

Следените форми в примерите от 1.4 пък *изразяват обективно релативен бъдещ* (следходен, но не спрямо изказването, а спрямо минал ориентационен момент, и същевременно предходен спрямо изказването) *резултат от действие*. Те също са форми на модално, таксисно и темпорално немаркираната грамема **индикативен резултативен презенс** на ГМК вид на действието, този път употребена в общото си значение вместо своя таксисен корелат *бях/бе(ше)/... гледал/носил* (грамемата **индикативен релативен резултативен презенс**), който пък – също в общото си значение – е употребен вместо своя темпорален корелат *щях да съм/щеше да си/щеше да е/... гледал/носил* (грамемата **индикативен релативен резултативен футур**), т.е. налице са едновременно и темпорална, и релативна неутрализация на индикативния релативен резултативен футур. Както се вижда от примерите, техните чешки функционални еквиваленти са оформени – често в комбинация с подходящи резултативни и/или темпорални оператори – като всяко предходно спрямо изказването действие в релативно употребен **индикативен претерит** – обикновено в **акционален** (т.е. резултативно индиферентен) **претерит** (примери 1.4.1.1 и 1.4.1.2), но в подходящ контекст е възможен и релативно употребен **резултативен претерит** (пример 1.4.2.1).¹⁰

*** 2 ***

2. Езиков материал:

(2.1) **Трябва да съм говорил** по френски. Сигурно съм говорил. :: **Mluvil jsem** asi francouzsky. Jistě jsem tak mluvil. [Дончев – ВР];

(2.2) Извиках нещо. Може би съм казал да ми отключат. :: Něco jsem zavolal. Snad <jsem zavolal / řekl / poprosil,> aby mi odemkli. [Калчев – ДвНГ];

(2.3) **Трябва да съм бил** пиян. :: **Byl jsem** tehdy snad opilý. [Дончев – ВР];

¹⁰ За повече подробности по въпроса за резултативността в съвременния български и съвременния чешки език вж. Стойчев 2015а, 2015б и 2015в. Специално за резултативността в чешкия език вж. и Хаузенблас 1963, от по-ново време – Щиха и кол. 2015.

(2.4) И бе ще по-ведър тоя път, дори се опита да се пошегува: – Каниха ме швабите в Беч... ядох от тяхните манджи. Може и змии да са ми дали, може и жаби да съм ял... :: A byl tentokrát nějak rozjařenější, zkusil dokonce i zažertovat: “Taky mě tam ve Vídni hostili... Ochutnal jsem ty jejich blebtaniny. Kdoví, jestli **jsem nejedl** hady, možná, že to **byly** žáby...” [Талев – ПК];

(2.5) Следователят продължи все тъй безучастно на своя книжовен турски език: – Позната ми е цялата ти история. Безполезно е да криеш каквото и да е. Ти си главатар на Преспа от много години. По тебе **са стреляли да те убият**. И това си има своето значение. :: Vyšetřující soudce pokračoval stále tak lhostejně svou spisovnou turečtinou: “Znám celou tu historii. Marňe bys cokoliv zatajoval. Tys už po mnoho let pohlavárem Prespy. **Pokoušeli se tě zastřelit**. To je taky jistý důkaz...” [Талев – ПК];

(2.6) И тези трябва да са се насвяткали. :: Tihle se taky asi nalízi. [Константинов – БГ].

Анализ:

Подбраните примери в 2 също съдържат следените форми от типа **носил/гледал съм/си/е/...** Тук всички те *изразяват минало* (т.е. предходно спрямо изказването) *действие*, но не го правят обективно (т.е. от позицията на свидетел, на съзнателен участник в миналото действие), а *субективно* (по пътя на умозаклучението, обобщението и предположението, т.е. от позицията на несвидетел, на неучастник, или поне не на съзнателен участник в съответното минало действие), и следователно са форми на модално и темпорално маркираната грамема **конклузивен претерит** (конклузивен аорист) на ГМК **НАКЛОНЕНИЕ И ВРЕМЕ**. Неин формален показател е също комбинираният маркер *аористна морфема + морфема -л- + презенс на спомагателния глагол съм*. Тези форми са корелативни по признака ‘отношение на говорещото лице към действието’ с формите от типа *носих/гледах // носи/гледа // носи/гледа // ...* на модално немаркираната грамема **индикативен претерит**. Претеритът е таксисно индиферентен, но служи като ориентир на относителността (релативността) (Куцаров 2007: 297).

Освен от подходящи темпорални оператори формите на конклузивните грамемите, които по принцип са само релативни (Куцаров 2007: 297), както и тези на техния ориентир – на конклузивния претерит –, биват изключително често съпроводжани от най-разнообразни **модални** (и по-специално – **конклузивни**) **оператори** като *може би, може да, трябва да, вероятно, сигурно, явно* и др. под., експлициращи било то предположение, било то обобщение, било то умозаклучение, т.е. по същество субективно отношение от страна на говорещото лице към съответното действие, с което на практика се подсигурява възприемането на въпросните форми именно като конклузивни (в този случай като конклузивни претеритни), а не като резултативни или преизказни. Чешките им функционални еквиваленти са оформени в индиферентния спрямо конклузивността **индика-**

тивен претерит на глаголи и от двата вида. Освен от евентуални **темпорални оператори** те биват изключително често придружавани и от **конклузивни оператори** като *možná* ‘може би, може да’, *snad* ‘може би’, *asi* ‘май (че)’, *pravděpodobně* ‘вероятно’, *jistě* ‘сигурно, положително’, *určitě* ‘сигурно, определено’ и много други¹¹.

*** 3 ***

3. Езиков материал:

(3.1) Няколко часа **съм бил** мъртъв. Точно така се изрази жена ми. Нищо не помня. **Върнала се** от работа и ме **намерила** както обикновено на люлеещия се стол. Гледал съм странно, с леко отворена уста, от която се точела лига. Това можеше да ми го спести. **Говорила ми, викала** ме по име, нищо. **Разтърсила** ме доста здраво. **Погледнал съм** я, без да я позная,... :: Několik hodin **jsem byl** mrtvý. Přesně tak se vyjádřila má žena. Nic si nepamatuji. **Vrátila se** z práce a **našla** mě jako obvykle v houpacím křesle. Koukal jsem divně, s lehce pootevřenými ústy, z nichž stékala slina. Toho mě mohla ušetřit. **Mluvila** na mě, **volala** mě jménem, nic. Pořádně se mnou **zatřásla**. **Podíval jsem se** na ni, aniž jsem ji poznal,... [Господинов – EP];

(3.2) – Ти **си бил** в черквата. :: “**Byls prý** v kostele.” [Дончев – BP];

(3.3) – Дръж си инструментите, не ги искам. Разбрах, че **си ги подарил**. :: “Nechte si svoje nářadí, já o ně nestojím. Stejně **jsem slyšel**, že **jste je daroval**.” [Пасков – БзГХ];

(3.4) **Изкарал** с тях цяла вечер, **ял и пил** на корем, **забавлявал се**, **гледал** ги – задълбочени до тантурестите си жени. :: **Strávil** s nimi celý večer, **jedl** a **pil**, co hrdlo ráčí, **bavil se**, **hleděl** na ně – zahloubané vedle svých baculatých žen. [Господинов – EP];

(3.5) Той едничък, казват, **прозрял** неповторимостта на часа, той едничък **заложи**л всичко, за да получи Джем и да го постави начело на поход против Баязид. :: Tvrdí se, že on jediný **postřehl**, jak jedinečná možnost se naskytá, on jediný **dal v sázku** všechno, aby získal Džema a postavil ho do čela tažení proti Bayazidovi. [Мутафчиева – СД];

(3.6) – **Били сте се**. :: “**Porvali prý jste se**.” [Талев – ПК].

¹¹ В това отношение в бохемистичната литература се е наложил терминът **jistotní (epistemická) modalita** ‘сигурностна или епистемична модалност’. Езиковите средства за изразяване на различната степен на (не)сигурност у говорещия по отношение на съобщаваното съдържание са доста разнообразни – определени синтактични конструкции (т.нар. *jistotní predikáty* ‘епистемични предикати’), частици, модални глаголи и футур у Ф. Щиха (Щиха 2013: 776 – 781); епистемични модални предикатори (по същество глаголи и глаголни изрази), епистемични модални частици (представени в сравнително пълен обем), модални глаголи, граматични средства (футур), както и специални синтактични конструкции (т.нар. *výrovnědní formy* ‘изреченски форми/шаблони’) у М. Грепъл (Грепъл – Карлик 1998: 480 – 485).

Анализ:

За разлика от по-горе разгледаните случаи формите от следения тип *носил/гледал съм/си/ѐ/...* в примерите в 3 *вербализират вторично* или *преизказват обективно изразено минало* (т.е. предходно спрямо изказването) *действие*. Като такива те са форми на преизказно и темпорално маркираната грамема **преизказан индикативен претерит** (аорист) на ГМК вид на изказването и време. Неин формален показател също е комбинираният маркер *аористна морфема + морфема -л- + презенс на спомагателния глагол съм*. Разглежданите форми са корелативни по признака ‘преизказност’ с формите от типа *носих/гледах // носи/гледа // носи/гледа // ...* на грамемата **непреизказан индикативен претерит**.

За всички преизказни грамеми – в това число и за преизказния индикативен претерит – важи, че третоличните форми са без спомагателен глагол. По всяка вероятност това е така, понеже по този начин третоличните преизказни форми като преизказни форми с най-висока честота на употреба биват формално разграничени както от индикативните резултативни форми, така и от конклузивните форми. Следователно, в рамките на грамемите първо лице и второ лице синкретизмът на следените форми е по-висок, отколкото в рамките на грамемата трето лице. В речта преизказните форми могат да бъдат употребявани както самостоятелно, така и придружавани от **преизказни оператори**.¹²

От примерите се вижда ясно, че и при свършените, и при несвършените по вид глаголи чешките функционални еквиваленти на формите на българския преизказан индикативен претерит са оформени в **индикативен претерит**, придружаван от подходящи **преизказни** и/или **темпорални оператори**. В чешкия език претеритът е индиферентен по отношение както на конклузивността, така и на преизказността. Това обяснява и много по-голямото структурно разнообразие, както и по-високата фреквентност на чешките преизказни оператори в сравнение с притежаващия морфологично преизказване български език. Такива са, например, частиците като *prý* ‘казват’, *údajně* ‘говори се, казват’ и др., изрази с предлога *podle* ‘по, според’, глаголът *mít* ‘имам’ в разговорна модална конструкция с инфинитив, вметнати форми на верба диценди, скрибенди, реципиенди, сентиенди и когитанди като *říkají* ‘казват’, *píšou* ‘пишат’, *tvrdí se* ‘твърди се, говори се, казват’, *slyšel jsem* ‘чух, разбрах’, *dozvěděl jsem se* ‘разбрах, научих’ или цели съдържащи споменатите верба диценди, скрибенди, реципиенди, сентиенди и когитанди изречения (Карлик – Некула – Русинова 1995: 626–627; Свозилова – Проузова – Ирсова 1997: 101; Грегъл – Карлик 1998: 485–486; Чехова и кол. 2011: 275; Щиха и кол. 2015: 932–936).

¹² За повече подробности по този въпрос вж. Куцаров 1984: 55–64.

ИЗТОЧНИЦИ

- Вежинов – Б: В е ж и н о в, П. *Барьерата. Белият гущер*. София: Български писател, 1977 :: V e ž i n o v, P. / překl. Kufnerová, Z. *Variéra*. Praha: Odeon, 1980.
- Господинов – ЕР: Г о с п о д и н о в, Г. *Естествен роман*. Пловдив: Жанет-45, 2000 :: G o s p o d i n o v, G. / překl. Srbková, I. *Přirozený román*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2005.
- Димитрова – Л: Д и м и т р о в а, Б. *Лавина*. Пловдив: Христо Г. Данов, 1971 :: D i m i t r o v a, B. / překl. Hronková, D. *Lavina*. Plzeň: Stráž, tiskařské závody, n.p., 19??.
- Димов – ОД: Д и м о в, Д. *Осъдени души*. София: Български писател, 1960 :: D i m o v, D. / překl. Nováková, L., K. Mára. *Odsouzené duše*. Praha: Odeon, 1969.
- Дончев – ВР: Д о н ч е в, А. *Време разделно*. София: Български писател, 19?? :: D o n č e v, A. / překl. Reinerová H. *Přelom*. Praha: Odeon, 1972.
- Калчев – ДвНГ: К а л ч е в, К. *Двама в новия град*. София: ?, 1969 :: K a l č e v, K. / překl. Kříž, V. *Dva v novém městě*. Praha: Naše vojsko, 1989.
- Константинов – БГ: К о н с т а н т и н о в, А. *Бай Ганьо*. ? : ?, 19?? :: K o n s t a n t i n o v, A. / překl. Hanzová, Z. *Baj Gaňu a jiné prózy*. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury, n.p., 1953.
- Мутафчиева – СД: М у т а ф ч и е в а, В. *Случаят Джем*. София: Отечествен фронт, 1967 :: M u t a f č i e v a, V. / překl. Маха, P. *Sultáni a diplomaté*. Praha: Naše vojsko, 1974.
- Пасков – БзГХ: П а с к о в, В. *Балада за Георг Хених*. ? : ?, 1997 :: P a s k o v, V. / překl. Kříž, V. *Balada o Georgu Henychovi*. Praha: Volvox Globator, 1997.
- Радичков – ГП: Р а д и ч к о в, Ъ. *Горецо пладне*. София: Народна младеж, 1965 :: R a d i č k o v, J. / překl. Reinerová H. *Střelný slabikář*. Praha: Práce, 1988.
- Талев – ПК: Талев, Димитър. *Преспанските камбани*. ? : ?, 1995 :: Talev, Dimitr / překl. Reinerová Hana, *Prespánské zvony*. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury, n.p., 1961.
- ЧНК-ПК: *Český národní korpus – paralelní korpus InterCorp*. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha. Cit. 16.08.2016, WWW:<<http://www.korpus.cz>>.

Библиография

- Грепъл, Карлик 1998: G r e p l, M., P. K a r l í k. *Skladba češtiny*. Olomouc: Votuba, 1998.
- Карлик, Некула, Русинова 1995: K a r l í k P., M. N e k u l a, Z. R u s í n o v á. *Příruční mluvnice češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1995.
- Карлик, Паневова 2002: K a r l í k, P., J. P a n e v o v á. *Rezultativ (kategorie výsledného stavu)*. – In: *Encyklopedický slovník češtiny*. Ed. P. Karlík, M. Nekula, J. Pleskalová. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2002, 377.
- Карцевски 1974: K a r c e v s k í j, S. *Asymetrický dualismus lingvistického znaku*. – In: *Principy strukturní syntaxe I*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1974, 26–30.
- Куцаров 1984: К у ц а р о в, И. *Преизказването в българския език*. София: Народна просвета, 1984.

- Куцаров 1985: К у ц а р о в, И. *Очерк по функционално-семантична граматика на българския език*. Пловдив: ПУ „Паисий Хилендарски“, 1985.
- Куцаров 1994: К у ц а р о в, И. *Едно екзотично наклонение на българския глагол*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1994.
- Куцаров 2007: К у ц а р о в, И. *Теоретична граматика на българския език. Морфология*. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2007.
- Куцаров 2013: К у ц а р о в, И. За съвпадението на някои форми в резултативната, конклузивната и преизказната парадигма на българския глагол. – В: *Славянските езици отблизо. Сборник в чест на 70-годишнината на доцент Янко Бъчваров*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2013, 196–205.
- Куцаров 2015: К у ц а р о в, И. Изявителен перфект и умозаключителен аорист. – В: *Да (пре)откриваши думите. Юбилеен сборник, посветен на проф. д.ф.н. Вера Маровска*. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2015, 27–33.
- Людсканов 1969: Л ю д с к а н о в, А. Принципът на функционалните еквиваленти – основа на теорията и практиката на превода. – В: *Изкуството на превода*. София: Наука и изкуство, 1969, 99–115.
- Маровска 2005: М а р о в с к а, В. *Новобългарският перфект*. София: Ромина, 2005.
- Маровска 2013: М а р о в с к а, В. *Референция и реферирание в света на езика*. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2013.
- Матезиус 1925: М а т h e s i u s, V. Slovesné tvary typu perfektivního v hovorové češtině. – *Naše řeč*, č. 9, 1925, 200–202.
- Начева-Марванова 2009: Н а ч е в а - М а р в а н о в а, М. *Perfektum v současné češtině*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2009.
- Ницолова 1976: Н и ц о л о в а, Р. Българският глагол (обзор). – В: *Помагало по българска морфология. Глагол*. Съст. Пашов, П., Р. Ницолова. София: Наука и изкуство, 1976, 7–21.
- Ницолова 2008: Н и ц о л о в а, Р. *Българска граматика. Морфология*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2008.
- Паневова, Сгал 1971: П а н е в о в а, J., P. S g a l l. Relativní čas. – *Slovo a slovesnost*, 32/2, 140–148.
- Паневова 2001: П а н е в о в а, J. Absolutní a relativní čas v souvětí a vazbách přechodníkových. – In: *Kapitoly z české gramatiky*. Ed. F. Štícha, Praha: Academia, 1121–1125.
- Пашов 1976: П а ш о в, П. Българските глаголни времена (за основните им значения и онагледяването им със схеми). – В: *Помагало по българска морфология. Глагол*. Съст. Пашов, П., Р. Ницолова. София: Наука и изкуство, 1976, 312–315.
- Свозилова, Проузова, Ирсова 1997: S v o z i l o v á N., H. P r o u z o v á, A. J i r s o v á. *Slovesa pro praxi*. Praha: Academia, 1997.
- Стойчев 2015а: С т о й ч е в, С. Функционално-семантичните микрополета на резултативността в съвременния български и в съвременния чешки език (опит за моделиране и конфронтативен анализ). – *Съпоставително езиковедство*, 2015, № 2, 30–45.
- Стойчев 2015б: С т о й ч е в, С. Два чешки синтактични функционални еквивалента на българския морфологичен активен резултатив. – В: *Движение и пространство в славянските езици, литератури и култури. Сборник с доклади от Дванадесети-*

- те национални славистични четения. *София, 9–10 май 2014. Том първи. Езикознание*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2015, 272–279.
- Стойчев 2015в: С т о й ч е в, С. Чешките фразеологизирани синтактични конструкции *být/mít + pro + N_{loc}* като функционални еквиваленти на българския морфологичен резултатив. – В: *Славистиката и българистиката днес: въпроси, идеи, посоки. Сборник с доклади от международната конференция по повод 20-годишнината от създаването на специалност Славянска филология (16 – 18 октомври 2014 г., Благоевград)*. Благоевград: УИ „Неофит Рилски“, 2015, 42–47.
- Травничек 1951: Т р á в н í ě к, F. *Mluvnice spisovné češtiny II*. Praha: Slovanské nakladatelství, 1951.
- Хаузенблас 1963: Н а u s e n b l a s, K. Slovesná kategorie výsledného stavu v dnešní češtině – *Naše řeč* 46, 1963, 13–28.
- Хосковец 2002: Н о s k о в е с, Т. Synkretismus. – In: *Encyklopedický slovník češtiny*. Ed. P. Karlík, M. Nekula, J. Pleskalová. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2002, 472.
- Цвърчек и кол. 2010: С в р ě к, V. a k o l. *Mluvnice současné češtiny I / Jak se píše a jak se mluví*. Praha: Nakladatelství Karolinum, 2010.
- Чехова и кол. 2011: Ć e c h o v á, M. a k o l. *Čeština – řeč a jazyk*. 3., upravené a rozšířené vydání, Praha: SPN – pedagogické nakladatelství, 2011.
- Шимандъл 2000: Š i m a n d l, J. Morfologická problematika v jazykové poradně (1. část), II. – *Naše řeč* 83, 2000, 70–76.
- Шмилауер 1947: Š m i l a u e r, V. Slovesný čas. – In: *Druhé hovory o českém jazyce*. Praha: Nakladatel Ing. Mikuta, 1947, 149–165.
- Щиха 2002: Š t í c h a, F. Čas slovesný (tempus). – In: *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha, 2002, 61–62.
- Щиха и кол. 2013: Š t í c h a, F. a k o l. *Akademická gramatika spisovné češtiny*. Praha: Academia, 2013.

e-mail: stilijan@abv.bg
 СУ „Св. Климент Охридски“, ФСлФ
 Бул. „Цар Освободител“ 15
 София 1504